

ФІЛОСОФСЬКО-ДІАЛЕКТИЧНІ СУБСТАНЦІЇ У ФОРМУВАННІ ТЕКСТОПРОСТОРУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВОЗНЯК С.В. (м. Івано-Франківськ)
Copyright © 2014
УДК 81+130.2 УДК 81+101.1

Початок ХХІ століття характеризується посиленням розвитком мовознавчих галузей знань і багатоманітням їх науково-векторних спрямувань. На фоні суттєвої різноманітності та поліфонії цієї динаміки незмінним залишається антропоцентризм сучасної гуманітарної науки. У той же час переглядається велика кількість вже сформованих поглядів і теорій, зароджуються нові за формою і змістом напрямки, зокрема у лінгвістиці.

Відкриття першопричин і джерел творення текстів у сфері соціальних культурних кодів і форм історичної пам'яті, психологічних основ і взаємозв'язків між текстами та свідомістю автора і читача визначили новий напрямок досліджень і розширили методологічні рамки сучасних гуманітарних наук. Так, на сформовані й впорядковані науки про мову і художню літературу почали впливати новітні ідеї синергетики, які вже досить переконливо позиціонуються в площині природничих наук, оскільки "синергетика — міждисциплінарний науковий напрямок, метою якого стало вивчення універсальних, властивих системам найрізноманітнішого характеру (у т. ч. соціальним), закономірностей самоорганізації та спонтанного порядкотворення" [3, с. 5].

Щоправда, процес введення синергетичної методології у систему гуманітарних знань не завжди передбачає акцент на властивостях та особливостях усієї мовної структури. Станом на сьогодні існує незначна кількість напрацювань у галузі синергетики мови, мовного знака і тексту, тому складно з повною упевненістю говорити про реальні механізми самоорганізації. На основі результатів досліджень у сферах природних наук, медицини, історії, культурології, філософії, психології, соціології тощо можемо висувати гіпотезу про ймовірну динаміку синергетичних механізмів у формуванні текстів та їх актуальність у творенні текстових реалій. О. Есперсен відзначав наступний парадокс мовної еволюції: "історія мови в сутності являє собою ланцюжок постійних "похибок" проти існуючого синхронного узусу, а в синхронії спостерігається протиборство [...] мовних зразків [...], у зв'язку з чим одні й ті ж моделі залежно від сфери вживання визнаються то помилковими, то правильними, то маргінальними, то центральними" [9, с. 126].

Увага вчених-лінгвістів на початку ХХІ століття зосередилася на законах діалектичної суті мовного знака та тексту, а також синергетичних алгоритмів, які його вибудовують. Мається на увазі те, що напрацювання у сфері лінійного та нелінійного розвитку мовних систем, їх симетрії і асиметрії, принципи мовних опозицій орієнтували філологів на механізми та закони світу матеріального, який здебільшого досліджується природознавцями. Крім того, філософське обґрунтування світу художньо-текстових реалій наштовхує на думку про доцільність визнання подібності законів матеріального світу і широкі можливості їх впровадження у сферу гуманітарних знань. Вперше ця ідея була маніфестована у працях античних мислителів Аристотеля, Платона, Зенона, Гермодена, Плутарха, Августина, Квінтіліана. Зодом почалася більш детальна розробка цієї галузі наукових знань Ш. Боне, Дж. Бруно, М. Кузанським, Р. Декартом, І. Кантом, Г. Гегелем, Ф. Ніцше, К. Ясперсом та ін. У першій половині ХХ ст. ці ідеї потрапили в поле зору Т. де Шардена, А. Вернадського, П. Серіо. У другій половині ХХ століття з'явилася серія наукових досліджень, які більш розлого та ієрарховано розглянули вищезгадані явища. До них належать праці В.М. Мігіріна, Г.П. Мельникова, Ж. Дельоза, В.М. Глушкова, І. Губермана, Л.А. Рознікова, У. Еко, Н. Хомського, М.М. Маковського, Ж. Деріди, І. Пригожина, В.В. Волошкової, Л.І. Петракова, Ф.С. Бацевича, О.О. Семенець, Л.В. Лескова та ін.

Згадані праці об'єднує ідея цілісності світоустрою та світопорядку, у тому числі мови і тексту; єдності законів, що визначають динаміку і повний алгоритм існування явищ, котрі виходять за рамки окодосяжного світу. Більше того, вищезгадані дослідники підтверджують теорію єдності законів буття на матеріалі мікроструктур і ця сфера визначається ними як ідеальна, з точки зору філософії. Якщо спроектувати згадані напрацювання на параметри художнього слова або тексту в цілому, очевидною стає аксіома про те, що буття людини, буття світу матеріального і нематеріального, у тому числі текстового простору, пронизане

ідентичними законами і механізмами. Одним з таких законів є закон антиномій (або опозицій), що трактується “як протиріччя між двома судженнями, умовиводами, кожен з яких можна логічно довести” [2, с. 73]. Стверджуємо, що закони буття в повному обсязі відбиваються у всіх сферах, які нас оточують, у тому числі і в текстовому просторі, адже “людський розум впадає у протиріччя з самим собою, коли він намагається пізнати світ у його сутності, як безумовне ціле” [2, с. 73]. Так, скажімо, всім матеріальним явищам властиво перебувати в динаміці, мати центр і периферію, початок і кінець, породжувати протиріччя у межах власної і в контексті інших систем, формувати полярні експлікатори, які існують тільки в умовах антиномійного позиціонування тощо. Стосовно філософських витоків та ідей, то згадані категорії у середовищі філософського дискурсу існують з часів Платона і Аристотеля і не викликають сьогодні всебічних дискусій чи заперечень у питаннях “взаємодії спільного і відмінного, схожого і несхожого і протилежності, а також попереднього і наступного і всіх інших подібних понять...” [1, 995в 16-996а 17]. Проте перераховані категорії розглянуті гуманітарною сферою тільки частково. Полідовники В. фон Гумбольдта (Г. Штейнталь, О.О. Потєбня, П.О. Флорнеський, О.Ф. Лосєв та ін.) виокремлюють наступні антиномії, що маніфестують діалектичний зв'язок двох взаємовиключних та взаємозумовлених начал: діяльність – предметність, свобода – необхідність, мова – розуміння, мова – мислення, стійке – рухоме, закономірне – стихійне, імпресіоністичне (тимчасове, індивідуальне) – монументальне, об'єктивне – суб'єктивне [14].

Сьогодні можемо упевнено заявляти, що антиномії і протиріччя (як похідний варіант антиномій) відображені у значній кількості визначень, які описані категоріально і термінологічно стосовно слова або мови. Так, варто виокремити такі антиномійні категорії як мова і мовлення; мова та реальність; об'єктивне і суб'єктивне; ядро і периферія та ін. Спираючись на них, можемо припускати, що антиномії є невіддільною складовою текстобуття загалом. Як антиномії можуть тлумачитися такі полярні пари як людина і зовнішній світ; духовна і матеріальна частина буття; минуле і майбутнє; близьке і далеке; життя і смерть, він і вона тощо. Проте антиномії не є константними і сталими, вони наділені динамічними ознаками, характеризуються змінністю, швидкоплинністю. Візьмімо для прикладу статичне зображення буття – спостерігач і світ. Тут гармонія (або ж дисгармонія) стану душі людини та світу вже базується на антиномії, тому що світ навколишній і світ людини, поза сумнівом, знаходяться в абсолютно антиномійній опозиції, буття навколишнього світу і буття людини є тотожними і нетотожними одночасно. Тому висновуємо, що текстотворчий механізм і його складові елементи базуються на таких антиноміях як світ зовнішній – світ внутрішній (людини, автора, героя тощо) і людина – світ (буття суб'єкта у всесвіті і сам всесвіт). Саме ці дві сутності є підґрунтям всієї подальшої системи та схеми творення моделі буття, яка реалізується у художньому тексті. Такі точки відліку стають головною рушійною силою, яка “провокує” появу текстової конструкції. Справді, “специфіку органічних систем становить спосіб їх формування – не шляхом “складання” цілого з частин, а шляхом конструювання цілим своїх власних частин на базі певних передумов” [15, с. 322]. Таким чином, реалізуємо систему суперечностей, які вибудовують лінійно-текстову послідовність і дають змогу унаочнити парадигму буття у формі поетичного тексту. Геракліт розумів протиріччя як “вічне становлення, можливе тільки в єдності протилежностей” [12, с. 156]; така єдність (у нашому випадку єдність тексту) мислиться ним як перехід з однієї протилежності в іншу.

Спроектуювши проаналізовані твердження на художньо-поетичний текст, є підстави виокремити складові текстової структури, які раніше не розглядалися дослідниками повною мірою.

Щоб обґрунтувати постулат про ідентичність механізмів буття людини і світу, простору матеріального і нематеріального та з'ясувати їх роль і місце у системі текстотворення, пропонуємо розглянути поетичний текст Тараса Шевченка “Огні горять, музика грає...”:

*“Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих; любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,*

Минула молодість моя.”

[Перша половина 1850. Оренбург]

У наведеному поетичному тексті ключовою є антиномія *людина – життя*, яка визначає такі протиріччя: *людина – люди* (оточення); *душа – тіло*; *сум – радість* тощо. Повсякденне буття, навколишню дійсність поет поділяє на своє і чуже життя, якому, очевидно, герой заздрить (*“Чого ж я плачу? Мабуть, шкода...”*). Щоб повною мірою розкрити діалектику текстових протилежностей, розгляньмо наведену Шевченкову поезію порядково:

“Огні горять, музика грає...”

На перший погляд, може здатися, що протиріччя, наявні у тексті, абсолютно прозорі й доступні для сприйняття: *світло – темрява*, *тепло – холод*, *звучання (музика) – тиша*. Проте уже наступні рядки повертають нас до початкової ключової опозиції – *людина – світ*:

*“Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії...”*

Антиномійною опозицією в даному епізоді є *людина і світ*, а точніше протистояння героя, який у музичних мелодіях вчуває завивання, та його оточення; протиставлення реалізується на рівні психічного стану: *сіяють очі – музика плаче*.

Такі протилежні поняття сприяють формуванню своєрідної моделі буття, яка відображається у художньому тексті і реалізується через антиномію *він – вони*. Фрагменти життя, навколишнього світу проєктуються на свідомість і втілюються у словосполученнях *“витає радість і надія”, “любо їм, очам негрішним...”*, вказуючи на те, що рід людський змушений рухатися у вічному поділі між двома протилежностями – *тлінного і вічного, гріха і спокути, любові й ненависті, радості та суму, молодості і старості*.

Наступні рядки повною мірою демонструють, як залежить *“яскравість”* персонажа поезії від розгортання дихотомічних антиномійних залежностей:

*“І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу.”*

Душа поета відгукується на протиріччя буття, особливо гостро відчуває і переживає їх, відокремлюючи *“себе”* від *“усіх”*, реалізуючи такі пари протилежностей як *сміх – плач*; *рух, динаміка (танці) – статичність*, *явне (регіт, веселощі) – приховане (нишком плачу)*.

Автор також зосереджує увагу читача на звукових і світлових ефектах – протиріччях: *музика грає, плаче*; *всі регочуться, сміються*; *огні горять, сіяють очі*. Картини і звуки навколишнього світу (звучання музики, танці, сяйво очей, атмосфера радості та надії) протиставляються авторському внутрішньому світові (*нечакно заклятий, нишком плачу, музика плаче*), побутове наповнення простору різко контрастує з емоційним станом персонажів:

*“Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода.
Минула молодість моя.”*

Цей епізод демонструє розуміння світу автором, коли світ зовнішній і світ внутрішній, статика і динаміка, минуле і сьогодення, тривалість і швидкоплинність формують антиномійні домінанти, які вибудовують тексторяд. Протиставлення внутрішнього світу людини і її зовнішнього оточення, подвоєної радісно-печальної реальності, посилюється емоційними контрастами:

*“Витає радість і надія
В очах веселих, любо їм,..
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.”*

Протиставлення матеріального і нематеріального, минулого і сьогодення та залежність від них емоційних станів людини через протиріччя причина – наслідок наближає читача до діалектичного трактування власного життя, підтверджуючи ідею Геракліта, що *дійсність – це вічне становлення, яке реалізується в єдності протилежностей* [12, с. 156].

У поетичній системі тексту *людина* мислиться як невідемна частина *земного буття* і породжує антиномії *індивідуального і соціального (я – усі)*; *свободи і необхідності (і всі регочуться – і нишком плачу я)*; *минулого, пережитого (минула молодість моя) і сучасного*. Тут активізуються протиріччя першого плану: *виживання – повноцінне життя, поет – натовп*.

Отже, текст є “продуктом мислення, який неминуче несе в собі відбиток ментальної сфери мовця” [13, с.55]. Поетичні тексти Тараса Шевченка маніфестують його філософсько-естетичні погляди на світ загалом і ставлення до людини зокрема. Акцентуючи увагу на духовному закріпаченні, умовах буття людини, спостерігаємо розгортання цілої низки імпліцитних і експліцитних чинників – емоційних, духовних, естетичних, психологічних. У таких текстових комплексах обов’язково простежується антиномія людина – світ, реалізуючись через набір протиріч. Тобто створюється модель буття, в основі якої – набір антиномій та опозицій.

У підсумку вищесказаного висновуємо, що нова парадигма знань про природу тексту, його творення і першооснови пропонує глибше проникнення у текстові структури та їх філософсько-діалектичне переосмислення. Це сприятиме розкриттю глибинних структур, які вважаються ключовим текстотворчим механізмом. Очевидно, що сучасна гуманітарна наука не розглядає повною мірою цю сферу знань. Тому стверджуємо, що антиномії реального світу, спроектовані на індивідуально-авторську картину буття, висвітлюють систему взаємозалежних і взаємовиключних бінарних єдностей, які насамкінець стають витоком і першопричиною текстової реальності, її синергетичною формулою. Саме ці передумови буття тексту висвітлюють перспективу нових фундаментальних розробок у зазначеній сфері пізнавальної творчості.

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Т. 3 / Аристотель. – М.: Мысль, 1981. – 613 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). – СПб.: Лань, 1999. – 480 с.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
5. Деррида Ж. Письмо и различие / пер. с фр. Д.Ю. Кралечкина. – М.: Академический Проект, 2007. – 495 с.
6. Кант И. Критика способности суждения // Соч. в 6-ти т. – Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – С. 161–527.
7. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Отв. ред. Д.П. Горский. – Изд-во 2-е, испр. и доп. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
8. Лесков Л.В. Футуросинергетика. Универсальная теория систем. – М.: Экономика, 2005. – 170 с.
9. Маковский М.М. Системность и асистемность в языке. Опыт исследования антиномий в лексике и семантике. – М.: Наука, 1980. – 210 с.
10. Мельник Я.Г. Антиномии и противоречия контекстной синергетики текстового пространства: на материале русской поэзии XX века / Я.Г. Мельник // Функциональная лингвистика. – 2012. – № 4. – С. 22–24.
11. Мигирин В.Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии и грамматики. – Кишинев: Штиинца, 1978. – 140 с.
12. Петряков Л.Д. Проблема различия и противоречия. Язык как способ объективации рациональности: [монография] / Л.Д. Петряков. – Ярославль: ЯрМедиаГрупп, 2009. – 216 с.
13. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
14. Сусов И. П. История языкознания — е-ресурс <http://lib.ru/TEXTBOOKS/yazykoznanie.txt>
15. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 815 с.

ДЕРЖАВНА МОВНА ПОЛІТИКА – НИНІ ЯК 200 ЛІТ ТОМУ

ГІРНЯК А.Н., ПАНЬКЕВИЧ І.В. (м. Тернопіль)
Copyright © 2014
УДК 168.522

*“Сім’я вже ж вільна і нова.
Та тільки мати ледь жива.
Вона була б і вмерла вже не раз,
Та все питає, і на смертнім ложі, —
а де ж те Слово, що його Тарас
коло людей поставив на сторожі?!”*
Ліна Костенко

Мовна політика царської Росії щодо “малоросского наречия” за часів Тараса Шевченка була відносно м’якою. Вона загалом не заперечувала існування української мови, але зводила